

Тема 9

СВОБОДА ДУМКИ, СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ

Свобода думки, совісті та релігії в останні роки стає предметом усе більшої уваги Європейського суду та інших інституцій, покликаних захищати права людини. Політика мультикультуралізму, процеси глобалізації та інтенсивні міграційні потоки ставлять виклики перед сучасним світом у сфері забезпечення права на свободу думки, совісті та релігії і, відповідно, перед кожним, хто відчуває потребу в такому захисті.

Поняття «свобода совісті» та «свобода віросповідання» не ідентичні, хоча між ними існує тісний зв'язок. З певною мірою умовності можна стверджувати, що друге – вужчий різновид першого: людина може дотримуватися будь-яких поглядів та переконань, зокрема сповідувати будь-яку релігійну систему або не мати релігійних переконань взагалі. Вільний вибір ставлення до релігії означає, що особа має можливість самостійно, без зовнішнього тиску, примусу чи загрози дискримінації визначати своє ставлення до конкретної релігії чи до релігії як світогляду загалом. Окрім цього, свобода совісті передбачає внутрішню свободу вибору морально-етичних переконань, охоплює всі аспекти інтелектуального та духовного життя людини, тому стоїть в одному переліку зі свободою думки.

Сутність права на свободу думки, совісті та релігії дуже складна для пояснення, оскільки потребує розуміння, розрізнення й постійного аналізу самих понять. Додаткової складності додає те, що дане право має різне формулювання в різних документах. Наприклад, ЗДПЛ говорить про свободу думки, совісті та релігії, а в Конституції України вживається вираз «право на свободу світогляду і віросповідання». Це зумовлює специфіку заняття: учасники мають опрацювати термінологію та закладені у ній смисли, через конкретні ситуації та приклади зрозуміти суть права, можливі варіанти його реалізації та шляхи захисту. Боротьба за свободу віросповідання триває вже багато століть і сповнена різними трагічними конфліктами. Незважаючи на еволюцію розуміння суті права на свободу думки, совісті та релігії, саме у ХХ столітті відбулася правова кодифікація спільних цінностей, дотичних до свободи віросповідання.

Заняття, за аналогією до інших модулів, містить кілька блоків: історична перспектива розуміння свободи думки та релігії, приклади брутального порушення права на свободу думки, свободи та релігії у недемократичних суспільствах, сучасне розуміння суті цього права та механізмів його захисту на основі справ ЄСПЛ. Залежно від кількості навчального часу, готовності аудиторії аналізувати ті чи інші аспекти змісту, викладач має можливість розглянути навчальні питання на різному рівні та у різному обсязі, досягаючи навчальних цілей відмінними методами.

Також слід наголосити, що дане право тісно пов'язане з іншими правами, такими, як свобода висловлювань, свобода мирних зібрань, право на невтручання у приватне та сімейне життя, заборона дискримінації тощо. Під час проведення заняття викладачу необхідно брати до уваги, що питання, пов'язані зі свободою думки, совісті та релігії, належать до глибоко приватних сфер людського буття, тому слід бути дуже коректним як у власних висловлюваннях, так і вимагати коректності від учасників заняття, а у разі необхідності зупиняти висловлювання учасників, які потенційно можуть провокувати образу, приниження чи відчуття меншовартості в інших.

ХІД ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Мета і завдання	<ul style="list-style-type: none"> ■ надати знання про суть свободи думки, совісті та віросповідання; ■ надати знання про ставлення державної влади СРСР у 1930–1960 рр. та нацистської влади в Німеччині й окупованій Україні під час Другої світової війни до релігійних свобод громадян та стану дотримання права на свободу совісті та віросповідання тоталітарними режимами минулого з використанням аналізу відеосвідчень, різних історичних джерел та матеріалів міні-лекції; ■ розвивати навички критичного мислення та порівняльного аналізу різних джерел, включаючи юридичні документи та правові приклади ЄСПЛ; ■ спонукати до усвідомлення важливості свободи думки, совісті та релігії для самореалізації особистості та функціонування демократичного суспільства, стимулювати повагу до людської гідності та різних ідентичностей людини.
Ключові слова та поняття	Релігія, свобода совісті, свобода віросповідань, ідентичність, атеїзм, релігійні спільноти.
Методичні прийоми та техніки	Аналіз відеосвідчень, робота в малих групах, аналіз документів, робота з кейсами Європейського суду з прав людини.
Зв'язок з іншими темами посібника	Приватність та її межі; Заборона дискримінації; Право на справедливий суд; Ідентичність і людська гідність; Заборона катувань і нелюдського ставлення.
Час	60-100 хв. навчального часу.

ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Випереджаюче завдання

Запропонуйте учасникам заняття напередодні самостійно поміркувати над значенням понять «свобода думки», «свобода совісті», «свобода віросповідання» та занотувати по два-три ключових слова чи словосполучення для кожного поняття для подальшого обміну думками.

ХІД ЗАНЯТТЯ

Крок 1 [10-15 хв.]

Методи: загальне обговорення, робота з поняттями, робота з джерелами.

1. Розмістіть на дошці перед початком заняття цитату з висловлюванням богослова отця Олександра Меня та зображення культових споруд різних релігійних течій – Додаток 1 (або запропонуйте як роздатковий матеріал).

Релігія поєднана з людським духом, зі світовою культурою. Єгипетські храми і вавилонські гімни, Біблія і Парфенон, музика Баха і Бріттена – все це має коріння в релігії, яка вносить у земне життя вищий сенс, пов'язуючи його з Непроминушим... Форми культури визначаються у першу чергу тим, як сприймає людина навколишній світ, що вона думає про себе, про життя, про Вище, які етичні принципи керують її вчинками, які ідеали надихають її творчість¹.

Олександр Мень (1935–1990)

¹ Мень А. «История религии. В поисках Пути, Истины и Жизни». – Режим електронного доступу: <http://www.alexandrmn.ru/books/histrel/histrel.html>

 Проведіть коротку бесіду за питаннями:

- Як ви розумієте поняття «релігія»?
- Навіщо віряни будують і відвідують храми, культові споруди та святі місця?
- Як пов'язані релігія та ідентичність людини?
- Чому релігія відіграє таку важливу роль у формуванні культури?
- Як ви розумієте поняття «свобода віросповідання»?

Під час обговорення запропонуйте скористатися занотованими ключовими словами (випереджаючи завдання) та зверніть увагу, що свобода думки, совісті та релігії включає в себе свободу змінювати релігію чи переконання або не мати релігійних переконань взагалі, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Ознайомте учасників заняття з історичною довідкою 2.

 Запитайте:

- Що нового з історії релігії ви дізналися?
- Чому в історії релігії присутні конфлікти?
- Чому держава почала законодавчо регулювати питання, пов'язані з релігією та культурами, проголошувала релігійну терпимість тою чи іншою мірою?

Крок 2 [20-25 хв.]

Методи: аналіз історичних джерел, відеосвідчень, загальне обговорення.

3. Запропонуйте переглянути кілька фотографій, на яких зображено руйнування культових споруд з Додатка 1.

- Що відображають фотографії? Події якого часу зображені на фото?
- Як віряни можуть сприймати та реагувати на подібні дії?
- Що може бути причиною таких дій?
- Якою може бути реакція невіруючих на ситуацію? Чим така реакція може бути викликана?

4. Запропонуйте до перегляду фрагменти відеоінтерв'ю **Ганни Кахно, Бориса Фельдмана, Альфреда Шраєра, Аврама Анапольського**, надавши на початку коротку інформацію про свідків².

Ім'я	Інформація про свідка
Ганна Кахно Борис Фельдман [04:18]	Ганна Кахно розповідає про знищення церкви в селі Хвостівці Немирівського району Вінницької області під час антирелігійної кампанії радянської влади у 1930-ті рр.
	Борис Фельдман розповідає про довоєнне релігійне життя в смт Чернівці Вінницької області та наступ на релігійне життя на початку 1930-х рр.
Альфред Шраєр Аврам Анапольський [02:30]	Альфред Шраєр згадує про використання гітлерівцями єврейського релігійного свята для приниження місцевих євреїв під час німецького вторгнення в м. Дрогобич (суч. Львівська область) у 1939 році.
	Аврам Анапольський розповідає про приниження ребе, знищення релігійних текстів і об'єктів та синагоги під час німецької окупації міста Корець Рівненської області.

² Див. розділ «Біографії» на с. 285.

 Обговоріть відеосвідчення за такими запитаннями:

- Про що розповідають свідки? Що спільного у розповіді Ганни Кахно та Бориса Фельдмана?
- Про який час іде мова у свідченнях?
- З яким настроєм свідки розповідають про минуле?
- У чому цінність релігії для самих свідків та членів їхніх родини, як це підтверджується у розповідях?
- Як сприймають свідки факт закриття церкви та синагоги?
- Що, з описуваного свідками, є наругою над вірою?
- Чи наявний у розповіді свідків доказ розуміння ними факту порушення релігійних свобод?
- Які фотографії Додатка 3 можуть бути ілюстрацією відеосвідчень 1, 2, 3, 4?

Зверніть увагу на окремі деталі в розповідях свідків, коли вони говорять про ті елементи культу, які є сакральними і вимагають від вірян особливого ставлення: священні книги, особливості поведінки на свята тощо.

Крок 3 [15-20 хв.]

Методи: міні-лекція, порівняльний аналіз, робота з поняттями, робота в парах.

5. Розкажіть про ситуацію з релігійними свободами у нацистській Німеччині та СРСР, скориставшись матеріалом для міні-лекцій 1.

Попросіть учасників заняття під час міні-лекції занотувати ключові слова чи словосполучення, які відображають історичну ситуацію з правом на свободу думки, совісті та віросповідання у тоталітарних суспільствах. Після розповіді запропонуйте візуальні джерела блоку 3 та попросіть учасників заняття в парах обмінятися результатами роботи та визначити спільне й відмінне.

 Запропонуйте озвучити результати роботи в парах, запитавши:

- Чому свобода думки, совісті та віросповідання була під загрозою в тоталітарних суспільствах?
- Яким чином держава втручалася у свободу совісті та віросповідання?
- У чому цінність свободи думки, совісті та віросповідання для кожної людини та суспільства в цілому?

Крок 4 [20-25 хв.]

Методи: аналіз юридичних документів, робота з поняттями, робота в групах (можливе застосування метода джиг-со для економії часу), загальне обговорення.

6. Запропонуйте учасникам заняття в групах ознайомитися зі статтями Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Конституції України про захист свободи совісті (Додаток 4).

 Запитайте:

- Що об'єднує статті різних документів, присвячені релігійним свободам?
- Як відповідають тексти офіційних документів вашому розумінню суті права на свободу думки, совісті та релігії?
- Що нового з'явилося у вашому розумінні свободи совісті та віросповідання порівняно з попередніми знаннями?
- Яким чином історичний досвід тоталітарних суспільств утілений у міжнародному та національному законодавстві?

Крок 5 [10-12 хв.]**Методи: аналіз відеосвідчень як історичних джерел, загальне обговорення.**

7. Запропонуйте переглянути фрагмент №5 відеосвідчення Анастасії Козак (1926 р. н. з м. Ворожба Сумської обл., походить із сім'ї залізничника та домогосподарки, багатодітна, православна, але малорелігійна сім'я) [03:00].

Перед показом надайте учасникам заняття необхідну інформацію про свідків Єгови та поясніть, що свідок змінила релігійну належність, приєднавшись до свідків Єгови під час перебування у концентраційному таборі Штутгоф, куди була вивезена в роки війни³.

 Обговоріть з учасниками заняття даний фрагмент:

- *Що стало реальною причиною арешту Анастасії після повернення в Радянський Союз?*
- *Чим можна пояснити таке ставлення влади до вірян цієї церкви?*
- *Як подібні дії влади співвідносяться з проголошеною Загальною декларацією прав людини свободою совісті та релігії?*

Розкажіть про те, що після 6 років ув'язнення, після смерті Сталіна, Анастасія була амністована. Одружившись з одновірцем, вона разом з чоловіком вирішили повернутися в Україну.

Запропонуйте до перегляду фрагмент № 6 [03:00].

 Обговоріть:

- *Що стало причиною другого арешту?*
- *З огляду на перелік причин для обмеження, чи можна вважати арешт та новий вирок правомірними відповідно до радянського законодавства та міжнародного права?*

Під час обговорення зауважте, що більшість прав людини можуть бути обмежені. Запропонуйте прочитати п. 2. статті 9 Європейської конвенції.

«Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

Також зазначте, що Європейська конвенція з прав людини вступила в дію у 1953 році, а в СРСР цей документ ніколи не був ратифікований. Навіть підписавши у 1975 р. Заключний акт Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі, радянське керівництво до обов'язків дотримуватися прав і свобод громадян ставилося дуже формально, свідченням чого є діяльність дисидентів-правозахисників у др. пол. 1970 – початку 1980-х рр., зокрема релігійного напрямку.

Крок 6 [20-25 хв.]**Методи: робота з кейсами ЄСПЛ, аналіз правових ситуацій, робота з поняттями, загальне обговорення.**

8. Розкажіть про сучасні механізми захисту релігійних свобод, скориставшись матеріалом міні-лекції 2.

Надайте словникову довідку з Додатка 5 та ознайомте зі справами ЄСПЛ (Додаток 6.) Роботу можна проводити двома шляхами: як рольову гру з участю сторін судового засідання за наявності навчального часу та відповідної організації викладачем або методом інформаційного повідомлення.

³ Див. розділ «Біографії» на с. 285.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ УЧАСНИКІВ ЗАНЯТТЯ

Додаток 1.

Фотографії культових споруд

Фото 1.
Мечеть Джума-Джами в м. Євпаторія.
© Wikimedia Commons

Фото 2.
Монастир Босих Кармелітів у м. Бердичів.
© Мирослав Грінберг

Фото 3.
Велика Хоральна синагога в м. Київ.
© Wikimedia Commons

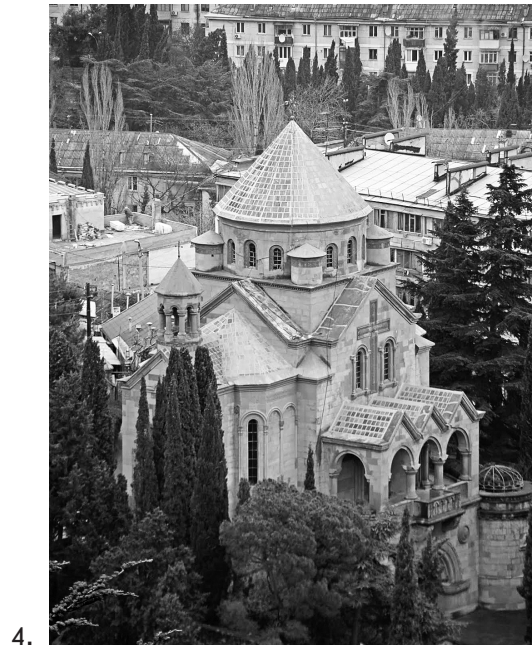

Фото 4.
Вірменська церква Св. Ріпсіми
в м. Ялта.
© www.doroga.ua

Фото 5.
Триверхий бойківський Михайлівський храм
у с. Вежа Івано-Франківської області.
© <http://uastudent.com>

Додаток 2. Мовою історичних фактів

Коротка історична довідка про стан віротерпимості в Європі після Р. Х.

- Початок III століття – період т. зв. «великого гоніння на християн» у Римській імперії. Міланський едикт 313 року про релігійну терпимість на території Римської імперії, поступове перетворення християнства на офіційну релігію.
- 1517 р. – початок руху Реформації в Європі.
- 1526 р. – Сейм німецьких князів у Шпеєрі, що висловився за свободу віросповідання у німецьких землях.
- XVI–XVII ст. – зростання суспільної напруги на релігійному ґрунті. Релігійні війни всередині країн (гугенотські війни у Франції) та між країнами, що сповідували католицизм, і тими, що прийняли протестантизм, зокрема Тридцятилітня війна.
- 1572 р. – «Варфоломіївська ніч» – різанина на релігійному та політичному ґрунті у Франції.
- 1598–1685 – дія Нантського едикту про віротерпимість до гугенотів – французьких протестантів.
- 1689 р. – Акт про віротерпимість в Англії.
- 1789 р. – Декларація прав людини та громадянина у Франції. Початок модерного розуміння категорії прав людини. Ст. 10 та 11: *Ніхто не повинен мати утисків за свої погляди, навіть релігійні, за умови, що їх вираження не порушує громадського порядку, встановленого законом. Вільне вираження своїх думок є одним з найдорогоцінніших прав людини.*
- 1786 р. – прийняття Закону про релігійні свободи авторства Т. Джефферсона, який став основою для появи пункту про релігійні свободи у Першій поправці до Конституції США 1791 р.
- 1905 р. – Указ про віротерпимість у царській Росії.
- 1918 р. – Декрет РНК РРФСР про відокремлення держави й школи від церкви, скасування смуги осілості⁴ для євреїв.

⁴ Смуга осілості – спеціально окреслена території на землях Російської імперії, на схід від якої не можна було оселятися особам іудейського віросповідання. Проходила по землях України, Білорусі, західних землях Росії.

Додаток 3. Мовою фотографій

1.

Фото 1.
Руйнування церкви на Холмщині
(с. Крилів Грубешівського повіту), 1938 р.
© <http://www.bogoslov.ru>

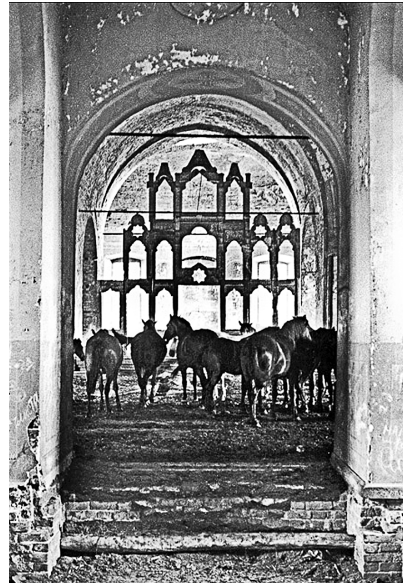
2.

Фото 2.
Руйнування Миколаївської церкви
в м. Харків, 1930 р.
© www.skyscrapercity.com/

3.

Фото 3.
Руйнування синагоги «Темпль»
у м. Чернівці, 1941 р.
© Музей історії і культури євреїв Буковини

4.

Фото 4.
Коні в храмі.
© Володимир Ролов

Додаток 4. Офіційний документ

Загальна декларація прав людини

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

Стаття 18

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі так само, як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

Стаття 9. Свобода думки, совісті і релігії

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Конституція України

Стаття 35

Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Додаток 5. Словникова довідка

Прозелітизм (від прозеліт, з латин. *Proselytus* – «навернений», від грец. *Προσήλυτος* – «навернений, що знайшов своє місце») – прагнення поширити свою віру, навернути інших у свою віру, прагнення до повсюдного встановлення підтримуваної релігії.

Додаток 6. Комюніке Секретаря Суду⁵

Рішення у справі «Бускаріні та інші проти Сан-Маріно»

У рішенні, ухваленому в Страсбурзі 18 лютого 1999 року у справі «Бускаріні та інші проти Сан-Маріно» (Buscarini and Others v. San Marino), Європейський суд з прав людини одностайно постановив, що було допущено порушення статті 9 (свобода думки, совісті і віросповідання) Європейської конвенції з прав людини.

Основні факти

Заявники – пан Крістофоро Бускаріні (Cristoforo Buscarini), пан Еміліо Делла Балда (Emilio Della Balda) та пан Даріо Манцаролі (Dario Manzaroli), громадяни Сан-Маріно, відповідно 1943, 1937 та 1953 років народження, живуть у Сан-Маріно.

18 червня 1993 року заявники, яких було обрано до парламенту Сан-Маріно (the Consiglio Grande e Generale), склали присягу в письмовій формі без клятви на Біблії, як вимагається статтею 55 Закону про вибори. 26 липня 1993 року парламент розпорядився, щоб заявники ще раз склали присягу, цього разу на Біблії, інакше їх буде позбавлено місць у парламенті. Заявники оскаржили це розпорядження, хоча, між іншим, скаржилися і на те, що мало місце порушення їхнього права на свободу релігії та свободу совісті, гарантованого статтею 9 Європейської конвенції з прав людини.

У жовтні 1993 року Законом № 115 членам парламенту було надано право вибору між традиційною присягою та присягою, коли клятва на Біблії замінювалася словами «клянуся честю». Однак для інших категорій державних службовців традиційна присяга все ще обов'язкова.

Стислий виклад судового рішення

Оскарження

Заявники скаржилися, що примушування їх скласти присягу на Біблії під загрозою позбавлення парламентських місць є порушенням їхнього права на свободу віросповідання і совісті, гарантованого статтею 9 Європейської конвенції з прав людини.

Рішення Суду

Суть скарги

Аргументи Уряду були зосереджені на важливості присяги, яку складають обрані народні представники; на особливому характері Сан-Маріно, історія та національні традиції якого тісно пов'язані з християнством від часу заснування республіки святим; на твердженні, що важливість присяги з релігійної точки зору зараз замінена «необхідністю дотримуватися публічного порядку у формі соціальної згуртованості та довіри громадян до їхніх традиційних інститутів». Стосовно цих пунктів Суд зауважив, що, незалежно від того, чи були законними дії Уряду, немає сумніву, що в цілому закон Сан-Маріно гарантує свободу совісті та віросповідання. Однак у даній справі вимога, щоб заявники склали присягу на Біблії, є рівноцінною вимозі, щоб обрані народні представники присягли на вірність певній релігії, а це несумісно зі статтею 9 Конвенції. Як справедливо зазначила у своїй доповіді Комісія, існує суперечність у тому, щоб вираження різних поглядів при здійсненні повноважень у парламенті залежало від попередньої відданості певному віруванню. Таке обмеження не може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві».

⁵ Скорочений варіант справи «Бускаріні та інші проти Сан-Маріно» подається за текстом сайту Інституту релігійної свободи:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=177%3A1&catid=44%3Aej&Itemid=71&lang=ru

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Текст 1.

Право на свободу віросповідань у тоталітарних суспільствах нацистської Німеччини та Радянського Союзу: історична перспектива

Якщо озирнутися на історичні обставини виникнення понять свободи совісті та віросповідання, то побачимо, що думка про право індивіда на те, щоб дотримуватися власних, обраних ним поглядів і переконань, виникла задовго до ХХ століття: Англійська буржуазна і Велика Французька революції до своїх основних документів вводили положення про те, що особистість має право на сповідання власних переконань, зокрема релігійних, і ніхто не уповноважений силувати людину до зміни своїх поглядів. Одним із важливих кроків на цьому шляху було так зване «відділення церкви від держави» – тобто підготовка і затвердження в різних країнах законодавчих документів, які проголошували і гарантували, з одного боку, відмежування релігійних організацій від впливу на державне життя й участі в ньому, а з другого – гарантували громадянам право сповідувати релігійні переконання за своїм бажанням і невтручання в процес їх релігійного самовизначення.

Розглядаючи поняття «свобода совісті і віросповідання» в контексті відносин держави й індивіда, необхідно відзначити, що дані свободи тісно пов'язані з можливістю віруючих людей необмежено сповідувати свої релігійні погляди, для чого, у свою чергу, мають безперешкодно функціонувати відповідні церковні інститути. Порівнюючи ставлення до понять «свобода совісті і віросповідання» значних тоталітарних режимів ХХ століття – в нацистській Німеччині і в ленінському, а згодом сталінському СРСР – ми побачимо, що обидві державні системи пройшли в цьому напрямку схожий шлях і мали дуже подібні амбіції та цілі, хоча стартові позиції в них були неоднакові.

На час приходу нацистів до влади в 1933 р. Німеччина вже була світською державою, яка в період Другого райху (політики «культуркампф», здійснюваної канцлером Отто фон Бісмарком) і згодом Веймарської республіки пройшла чималий період модернізації, зокрема секуляризації. Однак перед нацистами стояли серйозні проблеми, адже позиції Католицької церкви і протестантських кіл у суспільстві були сильними і, відповідно, значна частина німецького суспільства була потенційно налаштована опозиційно запропонованим нацистами суспільним трансформаціям на основі расистської ідеології та агресивної політики з метою пошуку «життєвого простору». Через це Гітлер мав зламати спротив нацистським реформам як самої Католицької церкви та протестантських церков, так і численних релігійних організацій і простих вірян. Ідеологія націонал-соціалізму не мала з християнським віровченням нічого спільного, тож у прагненні до ідеологічної уніфікації німецького суспільства нацисти не могли не вступити в протиборство з будь-якими іншими колективними доктринами та ідеологіями, що побутували в суспільстві. Більше того, саму ідею християнства і релігії взагалі Гітлер вважав «єврейським винаходом», введеним і використовуваним «євреями» для встановлення панування над усім світом. «Як шкода, що Біблія була перекладена німецькою мовою, і таким чином вся ця єврейська нісенітниця стала відома нашому народу»⁶, – вважав він. Однак, усвідомлюючи, наскільки серйозними були позиції Католицької церкви і взагалі релігії в німецькому суспільстві, фюрер вирішив, за виразом дослідників, обмежитися «позиційною» війною з церквою. Одним із важливих успішних кроків на цьому шляху стало підписання між нацистською державою і Ватиканом (Папою Пієм XI) 20 червня 1933 р. так званого «Імперського конкордату», який засвідчив значні поступки з боку

⁶ Цит. за: Пленков О. Ю. Третий Рейх. Арийская культура. – СПб.: Издательский дом «Нева», 2005. – С. 300.

Ватикану нацистській владі: церква позбавлялася можливості брати участь у політичному житті Німеччини через створення своїх політичних організацій. Розуміючи, наскільки великим є авторитет церкви у країні (95% німців, за переписом 1940 р., вважали себе християнами, а чимало функціонерів НСДАП продовжували платити добровільний церковний податок), фюрер, хоча й на деякий час зменшував завзяття боротьби ухильним опортунізмом, кінцевою метою все ж виголошував таке: «Раніше держава не мала народного керівництва – народом керувала церква; християнство (особливо католицизм) не терпіло, коли хтось, окрім церкви, намагався чинити на народ моральний вплив. Тепер же на керівництво народом претендуємо ми. Лише ми – націонал-соціалісти – уповноважені історією керувати німецьким народом, аж до регулювання взаємин статей і до формування принципів виховання дітей». Деякі аспекти нацистської політики були схвально зустрінуті німецькими вірянами – приміром, коли мова йшла про боротьбу з «єврейським матеріалізмом», «вироджуваним мистецтвом» чи «сучасним вільнодумством» і «падінням моралі». Однак ситуація, що жевріла на загальному фронті боротьби за душі німців, загострювалася. По-перше, з плином часу протягом зміцнення і радикалізації нацистського режиму, а по-друге, в тих випадках, коли нацистська політика втручалася у сфери, що вимагали від церкви припинити мовчати і виступити з засудженням дій нацистів, порушивши хисткий «статус кво». Наприклад, восени 1936 р. група теологів і священників із Кельна, під керівництвом І. Тойша, склала і розтиражувала т. зв. «Катехизм правди», спрямований проти націонал-соціалістичного світогляду. До кінця війни «Катехизм» був поширений у кількості близько 17 млн примірників у понад 11 тис. парафій. Архієпископ Мюнхенський і Фрейзінгський кардинал М. фон Фаульхабер неодноразово публічно висловлювався проти нацистської расової теорії і нового нацистського потрактування німецької історії. Церква виступила рішуче проти нацистського закону про стерилізацію від 14 січня 1934 р., що передбачав «очищення німецької нації» від розумово неповносправних і хворих людей, відзначивши, що це ніяк не узгоджується з «заповідями Бога на землі». У відповідь нацисти розпочали репресії проти католицьких священників, багато з яких арештували. Були заборонені релігійні ходи і передзвін дзвонів, зачинено чимало монастирів (тільки в Австрії після приєднання до Німеччини зачинили близько 1000 обителів), влаштовано низку показових процесів проти католицьких монахів, яких влада звинуватила в розбещеності та «моральних надмірностях». Щонайжорсткішій цензурі була піддана католицька преса. Був арештований кардинал М. Фаульхабер, що спричинило конфлікт із Ватиканом, адже папський легат у Німеччині оголосив про дипломатичну недоторканність Фаульхабера. 21 березня 1937 р. з усіх католицьких кафедр Німеччини була проголошена енцикліка папи Пія XI «З глибокою стурбованістю...» («Mit brennender Sorge...»), де Гітлер звинувачувався в порушенні умов конкордату та переслідуваннях католиків⁷.

Ще більш суперечливими були відносини нацистів із протестантськими церквами Німеччини. Протестантська церква, на відміну від Католицької, не була об'єднаною і розпадалася на 28 лютеранських і реформатських церков. Вони неоднаково ставилися до нацизму. Як і у випадку з профспілками та іншими організаціями, нацисти вирішили для встановлення контролю над протестантами піти на створення сурогатної загальнонімецької протестантської організації – «Німецьких християн». Нацисти почали домагатися створення єдиної євангелічної імперської церкви на чолі з імперським єпископом і 29-ма земельними єпископами. Прибічники «Німецьких християн» наполягали на відмові від Старого Заповіту через нібито притаманні йому «семітські атрибути». Ісуса Христа вони назвали арійцем і проголосили покровителем штурмовиків СА. Однак у цілому під егіду «Німецьких християн» перейшли не більше 2% протестантів Третього

⁷ Захаров В. В. Между властью и верой: религиозные конфессии Восточной Германии в годы советского оккупационного режима, 1945–1949. – Режим доступу: // <http://statearchive.ru/398>.

райху. Протестантську опозицію нацизму очолив Вальтер Німеллер (якого кілька разів арештовували й ув'язнювали в концтаборі Заксенгаузен), протестантський теолог Карл Барт і пастор Дітріх Бонхоффер (останній за участь у антинацистському Спротиві був страчений 9 квітня 1945 р.).

Загальна картина взаємин нацистського режиму з обома основними конфесіями у Третьому райху – католицькою і протестантською – демонструє серію цілеспрямованих спроб влади підпорядкувати собі організаційні структури церков аби забезпечити лояльність вірян щодо расової і людиноненависницької політики нацистів. З іншого боку, це не означало спроб викоринити релігію як таку або якусь релігійну групу зокрема: бути віруючим і відправляти релігійні обряди не заборонялося, держава карала – принаймні на цьому етапі – лише спроби критикувати режим та окремі елементи її політики (приміром, антисемітизм) та використовувати церковну спільноту для організації її духовної відсічі. Як відзначає В. В. Захаров: «Гітлер і його оточення ненавиділи церкву та її інститути, однак їм доводилося рахуватися з її впливом у німецькому суспільстві та постійно маневрувати у своїй церковній політиці, при цьому періоди відкритої конфронтації режиму з церквою змінювалися на тимчасове перемир'я». Між тим, ще одна релігійна група в Третьому райху вийшла за межі такого млявого протистояння і наважилася на спробу повної відмови від участі в агресивній політиці держави, за що була піддана значно масштабнішим репресіям. Мова йде про свідків Єгови – релігійну спільноту, яка в Третьому райху налічувала близько 19 тис. членів. Послідовна пацифістська позиція, відмова служити в армії і ставлення до нацистів як до провідників «сатанинських сил» – і внаслідок цього відмова взагалі співпрацювати з державною системою – спричиняли стосовно свідків Єгови каральні заходи: страти тих, хто відмовлявся служити у війську (було оголошено понад 200 смертних вироків), а також масові арешти (за існуючою нині статистикою, близько 10 тисячам осіб було присуджено різні терміни ув'язнення, у середньому близько 18 місяців) та відправлення в концтабори (в яких загинуло 1,5 тисячі членів цієї групи)⁸.

У перші роки після приходу нацистів до влади значних обмежень на дотримання релігійних звичаїв і традицій у Третьому райху зазнала та частина єврейського населення, що сповідувала юдаїзм. Різні види дискримінації, що нацисти застосували до євреїв у перші роки після приходу до влади, включали й релігійні обмеження. Одним з перших антисемітських законів став прийнятий у лютому 1933 р. закон, що забороняв «мучити тварин» і зробив практично неможливим ритуальний (кошерний) забій худоби. Але не переслідування на релігійному ґрунті були найбільш відчутними — значно інтенсивнішу дискримінацію євреїв нацисти проводили у галузі соціальної політики, правового статусу та економічного стану. Втім, погіршення стану в інших сферах призводило до зниження здатності громади здійснювати релігійні функції.

З початком вторгнення у Польщу в 1939 р. і в СРСР у 1941 р. часто саме на рабинів і вірян були спрямовані найвищадливіші знущання окупантів. Релігійні свята можна було проводити лише в деяких ґетто, маскуючи їх під світські. Часто масові розстріли планувалися на суботу або єврейські свята. Ставлення нацистських окупантів до релігійних євреїв ілюструє випадок, що відбувся у м. Корець (Рівненська обл.). У Великій синагозі були зібрані рабини. Звідти їх гнали до інших синагог, змушували виносити з кожної сувої Тори та молитовні книжки, обливати бензином і палити. Тих, хто відмовлявся, били та розстрілювали. Інших фотографували на фоні палаючих сувоїв. Потім їх змушували стригти один одному бороди, а на голові вистригати хрест. Рабинів впрягали у візок і змушували возити воду⁹.

⁸ Persecution and Resistance of Jehovah's Witnesses During the Nazi Regime; 1933–1945 / Ed. H. Hesse. – Bremen: Berhann Books, 2001. – P. 383.

⁹ Религиозная жизнь (статья) // Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. Альтман. – М.: РОССПЭН; НПЦ «Холокост», 2009. – С. 842–845.

Також на окремих ділянках фронту або оперативної діяльності нацистських каральних підрозділів керівники місцевої окупаційної адміністрації вводили й законодавчі засоби, що обмежували або забороняли релігійну діяльність. Наприклад, одним із перших кроків дискримінації єврейського населення Волині ще на початку окупації, за часів армійського управління, була заборона на релігійну активність євреїв. Польова комендатура в м. Луцьк 11 серпня 1941 р. видала розпорядження, передане через обласну управу по лінії управ дев'яти районів. У розпорядженні вказувалося, що «всяка віросповідна діяльність жидів заборонена». Але головна мета розпорядження військових була, вочевидь, суто корисливою, адже наступними рядками в тексті наказу були такі: «Предмети культу жидів, виготовлені зі шляхетних металів (золота, срібла, платини) належить доставити до місцевих комендатур (Ортскомендатур)... Про виконання цього наказу повідомити»¹⁰.

Порівнюючи події, пов'язані з церквами і вірянами в Третьому райху і сталінському СРСР, ми помічаємо значні паралелі. Бачимо, наскільки пильнували обидві тоталітарні системи діяльність незалежних релігійних інституцій у своїх суспільствах і якими методами вони користувалися для того, щоб вилучити із суспільного життя, з їхньої точки зору, конкуруючі ідеологію і світогляд. Розгляд становища церкви в СРСР слід починати ще з раннього періоду становлення радянської влади. Різниця між Німеччиною перших років після приходу до влади Гітлера і Російською імперією 1917 р. полягала в тому, що становище релігії в останній було принципово іншим: суспільство не пройшло процесу секуляризації, церква не була відділена від держави, і релігійний світогляд (у Російській імперії – переважно православне християнство) впливав, а то й визначав різні сторони політики, життя і побуту, інституційно насичуючи державні механізми. Ідентичність підданих імперії визначалася на основі конфесійної приналежності, і, відповідно до цього, будувалася політика щодо різних груп населення, ототожнюваних з тією чи іншою релігією. Звісно, поставивши собі за мету кардинальну перебудову суспільства і поширення принципово іншої ідеології, більшовики не могли не опинитися у жорсткій конфронтації з релігійним світоглядом та суспільними авторитетами, що його виражали – релігійними інституціями. Тому в перші місяці після більшовицького перевороту в 1917 р. нова влада прийняла низку законів, що скасовували релігійні обмеження і привілеї, переводили юридичне регулювання сімейних відносин на рівень світського права. 23 січня 1918 р. був прийнятий декрет «Про відділення церкви від держави і школи від церкви», який оголошував релігію приватною справою громадян і відбирав у Православної церкви функції державної установи. Однак цілі більшовиків сягали значно далі, ніж просто ліквідація панівного становища Православної церкви і загалом релігійних інститутів у державній системі. Завдання було ширшим: по-перше, ліквідувати той значний соціальний прошарок, який складало в суспільстві Російської імперії духівництво всіх конфесій – як різних християнських, так і юдейської, мусульманської та ін., яке більшовики розглядали як потенційного союзника контрреволюції й одну з експлуататорських груп; по-друге, прибрати з внутріполітичної арени церковні інституції, які, володіючи матеріальними ресурсами, могли вчинити мобілізаційний вплив на широкі маси; по-третє, знищити сам моральний і світоглядний вплив церкви і релігії на людей, прищеплюючи їм замість цього матеріалістичне і атеїстичне виховання. Для цього використовувалися різні методи: відверте переслідування та закриття церков і семінарій, монастирів і церковних шкіл; публічне висміювання духівництва і церковних реліквій; гра на розкольницьких настроях у самих релігійних спільнотах з метою їх роздрібнення і, відповідно, мінімізації впливу на паству; дискредитація духівництва. Як відзначає дослідник радянської релігійної політики Стівен М. Майнер, «більшовицькі релігійні репресії мали характер хвиль, три, найбільш руйнівні з них, припали на такі періоди: кінець Громадянської війни

¹⁰ Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. Р-149. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8.

в 1922 р., час колективізації в 1928–1932 рр. і час сталінського великого терору в 1936–1939 рр.»¹¹. У рамках першої хвилі Кремль ініціював кампанію з вилучення церковних цінностей нібито для організації допомоги постраждалим від голоду регіонам країни, що здійснювалася примусовим чином і супроводжувалася масовими розстрілами духівництва. «Нам, хоч там як потрібно здійснити вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином... Чим більшу кількість представників реакційного духівництва і реакційної буржуазії вдасться з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років про жодний супротив вони не сміли й думати...», – наказав голова Раднаркому і вождь більшовиків Ленін у березні 1922 р.¹². Друга і третя хвилі переслідувань були значно ширшими і більш жорстокими. До того ж вони залучали в орбіту переслідувань і знищень не лише православне духівництво, а й представників інших конфесій. Організаційно це виражалося в позбавленні релігійних організацій і спільнот прав на володіння майном, яке ще недавно їм належало: у 1920-х – на початку 1930-х рр. держава встановила практику, згідно з якою релігійні спільноти та їх колективні представники в особі так званих «двадцятки» (двадцяти представників релігійної спільноти) зобов'язувалися укладати з державними органами в особі ОДПУ /НКВС угоди про оренду в держави об'єктів релігійного культу (споруд церков, мечетей, синагог, молитовних домів) за умови дотримання певних домовленостей, однією з яких було зобов'язання не провадити будь-якої діяльності, спрямованої проти чинної влади. Прийнята 8 квітня 1929 р. Постанова ВЦВК та РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» слугувала нормативно-правовим документом, що регулював статус релігійних громад у СРСР. Постанова забороняла релігійним об'єднанням займатися доброчинністю, організовувати паломництва вірян до святих місць тощо; діяльність служителів культу просторово обмежувалася місцем проживання членів спільноти, що їх наймала. У 1930-х рр. у зв'язку як з об'єктивними факторами – посиленням тиску з боку держави та інспірованого нею тиску «громадськості», так і з суб'єктивними – скороченням кількості вірян, країною пройшла кампанія із закриття культових будівель: церков, мечетей, синагог, молитовних домів та їх знесення або ж передачі в користування в якості клубів, спортзалів, складів тощо. Після смерті Патріарха всієї Русі Тихона в 1925 р. влада не дозволяла обирати нового патріарха до 1943 р., коли сталінське керівництво все ж вирішило відновити інститут патріаршества Російської православної церкви в особі Патріарха Сергія для додаткової моральної мобілізації вірян і підтримки ними радянської влади на час війни та для налагодження через використання церкви більш ефективного управління і рерадянзації звільнених від нацистів територій.

Окрім законодавчих обмежень, репресій проти служителів культу всіх релігійних деномінацій та економічних утисків релігійних організацій через конфіскації майна і високі податки, були й інші методи впливу. Ще одним – подібно до того, як це намагалися здійснити нацисти, створюючи товариство «Німецькі християни» або групи, що проголошували в якості релігії язичницькі вірування, – були спроби створення товариств, які заявляли про активне неприйняття релігії та оголошували ідейну війну релігійним цінностям. Таким був «Союз войовничих безбожників», що існував у СРСР у 1925–1947 рр. Він налічував до 6 млн осіб, переважно молоді, якій різними агітаційно-пропагандистськими методами нав'язували атеїстичний світогляд. У результаті такого «комплексного підходу» до вирішення релігійного питання в СРСР, за словами С. М. Майнера, «до 1939 р. від Російської православної церкви залишилася одна лише тінь минулого». Із цілковитою впевненістю ці слова можна віднести і до становища інших конфесій

¹¹ Майнер С. М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика 1941–1945 гг. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 34.

¹² История России. 1917–1940. Хрестоматия / Под ред. М. Е. Главацкого. – Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 1994. – С. 225–226.

у СРСР. Переживши у роки Другої світової війни і після неї короткий період відносної лібералізації, в період хрущовської «відлиги» та брежньовського «застою» релігійне життя в СРСР піддавалося подальшим переслідуванням.

Будуючи імперію і намагаючись захистити її від центробіжних настроїв національних околиць, в якості одного з інструментів у боротьбі з «буржуазно-націоналістичними» тенденціями Кремль використовував ліквідацію національних релігійних інститутів народів, що входили до складу імперії. Оскільки національні церковні інституції, як правило, виражали симпатію чи підтримку націоналістичним організаціям, завдання Москви полягало в дискредитації та ліквідації цих релігійних структур і заміні їх на ослаблену та підконтрольну Кремлю Російську православну церкву (РПЦ). Так, в Україні після короткого періоду незалежності у 1918–1920 рр. утворилась Українська автокефальна православна церква, яку очолював митрополит протоієрей Василь Липківський. Репресії її ієрархів почалися вже у 1927 р., коли Кремль перестав потребувати УАПЦ як противаги у спробі послабити РПЦ. До 1937 р. УАПЦ була повністю ліквідована, а митрополита Василя Липківського арештували та, за вироком «трійки НКВС», 27 листопада 1937 р. розстріляли. Подібна участь спіткала більшість священиків і багатьох парафіян УАПЦ¹³.

Схожу долю мала й інша церква, яка грала роль не лише релігійного, а й істотного національно-культурного фактору в українській історії – Українська греко-католицька церква, ареал впливу якої в першій половині ХХ ст. поширювався в основному на землі Західної України. Подібно до того, як це відбувалося в кінці ХVІІІ ст. після поділу Речі Посполитої (коли російська імператриця Катерина ІІ робила спроби «повернути» усіх вірян греко-католиків в лоно РПЦ), у 1939 р. після пакту Молотова-Ріббентропа та входження західноукраїнських земель до складу УРСР почалися репресії служителів і ієрархів УГКЦ, що мали кінцевою метою ліквідувати Уніатську церкву та передати її майно у власність РПЦ. Репресії посилювались у 1944 р. після повернення радянської влади. Після смерті митрополита УГКЦ Андрея Шептицького радянська влада інспірувала т. зв. рух «возз'єднання» Греко-Католицької церкви з Православною й організувала з цією метою «Ініціативну групу», яка оголосила про своє непідкорення адміністративному керівництву УГКЦ і назвала себе тимчасовим церковним органом адміністрації, уповноваженим управляти справами всіх греко-католицьких приходів. У березні 1946 р. у Львові відбувся організований владою та «Ініціативною групою» собор трьох єпархій Галицької митрополії за участі 216 представників місцевого духовництва і делегації Московської патріархії, який оголосив анулювання Брестської унії 1596 р., розрив УГКЦ з Ватиканом і возз'єднання з РПЦ, що означало фактичну ліквідацію УГКЦ і перерву в її існуванні до 1990 р¹⁴.

Як відзначають дослідники, з 1947–1948 рр. сталінське керівництво почало «закручування гайок» стосовно церкви, коли стало зрозуміло, що використання Московської патріархії на міжнародній арені має свої межі і що підтримка РПЦ чи меншою мірою невтручання в її справи може призвести до формування відносно самостійної громадської сили. В серпні 1948 р. Синод приймає рішення про заборону хресних ходів з села в село, духовних концертів у храмах поза богослужіннями, заборону молебнів на полях, друкування в єпархіях без дозволу Синоду акафістів тощо. З серпня 1948 р. до смерті Й. Сталіна не було офіційно відкрито жодного православного храму. В Україні посилення переслідувань Православної церкви, як і в інших республіках СРСР, виражалось в активному відчуженні церковних і молитовних споруд та переобладнанні їх під клуби, знятті релігійних громад з реєстрації в державних органах, створенні

¹³ Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997. – С. 279–320.

¹⁴ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / За ред. Олега Турія. – Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2005. – С. 27–164; Див. також: Сердюк Н. Репресії органів НКВС-НКДБ щодо УГКЦ // Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 5–56.

перепон для підготовки нових кадрів. Значно суворішим, порівняно з РПЦ, було ставлення влади до римо-католицької церкви, центр якої розташовувався у Ватикані. Останній був антагоністично налаштований щодо радянської влади і, відповідно, РКЦ сприймалася керівництвом СРСР як вагома перешкода на шляху поширення радянської ідеології. У другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. частину діючих костьолів на Поділлі було передано різним радянським установам. На відміну від 1930-х років закриття костьолів мотивувалось передусім технічними причинами: аварійним станом будівлі та неспроможністю громади здійснити ремонт тощо. Влада планувала навіть створення автокефальної римо-католицької церкви в Україні, незалежної від Ватикану, щоб краще контролювати вітчизняних римо-католиків. Пізніше від цієї мети відмовилися¹⁵.

Утисків зазнавали й інші релігійні групи. Окремий статус мали юдейські громади, що обумовлювалося зростанням державного антисемітизму в Радянському Союзі на той час, зміцненням курсу радянської політики на асиміляцію євреїв та погіршенням відносин з державою Ізраїль після її виникнення у 1948 р. На 1948 р. в УРСР діяло 76 юдейських громад. Крім зареєстрованих, діяли дрібні групи вірян, які збиралися у приватних будинках. Характеризуючи становище юдеїв у цей період, дослідник О. Вишиванюк пише: «Лібералізація сталінської церковно-релігійної політики наприкінці війни і у перші повоєнні роки не стосувалася юдейського культу. Для режиму юдейська релігія була однією з головних ознак єврейської національної ідентичності... Нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, які відбувалися у той час в СРСР, і було спрямоване на викорінення усього, що стояло на перешкоді всезагальної уніфікації»¹⁶.

Таким чином, при розгляді справ у сфері дотримання свободи сумління та віросповідання ми побачимо, що сталінська і гітлерівська тоталітарні системи в цій сфері діяли подібними методами: фізичним знищенням і політичними репресіями, заборонами і маніпуляціями, створенням лояльних інституцій і опорою на маріонеткові групи, вихованням молоді у рамках нових цінностей, при цьому її агресивним налаштуванням стосовно цінностей традиційних тощо. Релігійний світогляд і релігійні організації залишалися як для комуністів, так і для нацистів однією з найбільш значних перешкод на шляху до побудови суспільств, заснованих на уніфікованій ідеологічній системі з переважанням расових або класових цінностей. Відповідно до світогляду віруючої людини, світська ідеологія і світська – зокрема, державна – влада з її апаратом примусу не є абсолютними цінностями і співвідносяться з морально-етичними нормами і заповідями релігії, яку вона сповідує. Це обумовлює певну автономію, яку вірянин може зберегти навіть у тоталітарній державі, що претендує на роль монополіста в галузі встановлення цінностей та на контроль не лише над поведінкою, а й над думками своїх громадян. Ліквідація цієї автономії, а разом із нею і тих структур, які могли б її надати, тобто релігійних інституцій, у перспективі була головною метою як комуністичної влади в СРСР, так і націонал-соціалістичного керівництва в Третьюму райху. Проте, оскільки віряни складали чималу частину кожного з суспільств, а церкви мали авторитет у населення, досягти цього за короткий час було неможливо. Досягнення цієї мети відкладалося на далеку перспективу. Це обумовило гнучку й мінливу політику стосовно релігії як у сталінському СРСР, так і в нацистській Німеччині, за якої періоди «холодної війни» з релігією чергувалися з широкомасштабними жорстокими репресіями, а хвилі відвертого придушення поєднувалися з маніпулятивними методами використання владою різних релігійних організацій і цінностей з метою зміцнення свого режиму.

¹⁵ Бондарчук П. Соціорелігійне життя України в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. // *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії* (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 90–148.

¹⁶ Вишиванюк О. Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953) // *Наукові записки / НАН України. Ін-т політ і етнонац. досл.* – Вип. 28. – К., 2005. – С. 241.

Текст 2.**Огляд справ ЄСПЛ за вибраними статтями Конвенції про права і свободи людини. Свобода думки, совісті та віросповідання**

Свобода думки, совісті і релігії в силу своєї природи є дуже своєрідною. Здатність мислити – одна з особливостей людини. Чи можна зупинити людину в цьому? Це частина її внутрішнього світу, який вона може й не відкривати. Навряд чи зараз можна стверджувати про потенційні можливості втручання у процес мислення індивідуума. З огляду на таку «внутрішню» якість деякі правники, враховуючи, що загалом це право, як і багато інших, може підлягати обмеженням, кажуть про, до певної міри, його абсолютний характер. «Ніхто не може бути примушений мислити, сповідувати які-небудь переконання чи релігію»¹⁷, – кажуть вони. Проте з розвитком науки і технологій багато що дивного сьогодні, може стати реальністю через деякий час. Маючи суто внутрішній аспект, цій свободі характерні також зовнішні прояви. Вони пов'язані зі сповіданням певної релігії або ідеології, необхідністю відправлення певного культу, у багатьох випадках, відправлення культу разом з іншими і т. п. Здійснення свободи релігії може піддаватись обмеженням з боку держави. Але, якщо таке обмеження передбачене законом, має на меті захист інших важливих цінностей. У будь-якому разі, обмеження свободи віросповідання може здійснюватись лише, якщо це необхідно в демократичному суспільстві і якщо не має інших способів для захисту таких цінностей, як громадська безпека, публічний порядок, здоров'я, мораль, права і свободи інших осіб.

У Європейській конвенції з прав людини¹⁸ цій свободі присвячена стаття 9:

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Говорячи про особливість цієї норми, правник Мікеле Де Сальвіа¹⁹ зазначає: «Входячи в якості складової частини до поняття "приватне життя", що захищається статтею 8, аналізована норма гарантує права, пов'язані з тим, що можна назвати "глибиною душі" індивіда, невідчутною областю його свідомості і переконань». У практиці Європейського суду з прав людини стаття 9 часто поєднується зі статтями 10 (Свобода вираження поглядів), 11 (Свобода мирних зборів та асоціацій) та статтею 2 Протоколу № 1 (Право на освіту²⁰) Європейської конвенції.

У своїй практиці Європейський суд з прав людини неодноразово звертає увагу на те, що свобода думки, совісті і релігії є однією з основ «демократичного суспільства». Виносячи рішення у багатьох справах, він наголошує, що невід'ємною складовою демократичного суспільства є плюралізм думок, «завойований дорогою ціною протягом століть», – як, наприклад, зазначено у справі «Серіф проти Греції»²¹.

¹⁷ Доповідь-презентація Джонатана Купера, опублікована на сайті Ради Європи, присвячена навчанню правам людини юристів: <http://help.ppa.coe.int/>

¹⁸ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР (475/97-ВР) від 17.07.97.

¹⁹ Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 1072 с.

²⁰ У розумінні права батьків забезпечувати освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань.

²¹ CASE OF SERIF v. GREECE, Application no. 38178/9. 14 December 1999. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58518>

Після смерті у 1985 році одного з Муфтієв Фракції Президент Греції призначив нового. Проте два депутати парламенту організували вибори, на яких виграв Серіф. Після опротестування Прокурором виборів і обвинувачення Серіфа у незаконному виконанні функцій Муфтія і в тому, що він прилюдно носив одяг священика, його було засуджено до 8 місяців ув'язнення.

Європейський суд віддав перевагу демократичним цінностям, погоджуючись, що релігійна свобода може бути обмежена заради громадського порядку, проте звертаючи увагу, що Серіф поведився лише як лідер релігійної громади, котра сама визнала його таким.

Важливим аспектом статті 9 Європейської конвенції є те, що здійснення цього права можливе «спільно з іншими». Тому правами передбаченими статтею 9 Конвенції можуть володіти «релігійні громади». У справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України»²² Європейський суд зокрема визначив, що релігійна громада може бути заявником і претендувати на статус жертви порушень.

Які саме і чи всі переконання захищає Європейський суд з прав людини? У своїй практиці Європейський суд з прав людини розглядав справи щодо різних релігійних систем. Серед них усі світові релігії, Свідомості Крішни, свідки Єгови, Центр Божественного світла, Саєнтологічна церква, Друїдизм. Але не тільки релігійні переконання входять до сфери застосування статті 9 Європейської конвенції. У рішенні у справі «Коккінакіс проти Греції»²³ зазначено, що «цей принцип також є цінним положенням для атеїстів, агностиків, скептиків і просто небайдужих до цієї проблеми».

У своїй практиці Європейський суд також захищав такі переконання, як пацифізм, суворе вегетаріанство, атеїзм. В одному зі своїх останніх рішень («Якобскі проти Польщі»)²⁴ він висловив твердження, що ув'язнений вегетаріанець не повинен бути змушений до споживання м'ясних продуктів. Заявник сповідує буддизм і є послідовником Махаяни, що вимагає утримуватись від споживання м'яса. Його неодноразові листи до тюремної адміністрації не дали результатів. Ув'язнений не міг відмовлятися від їжі, тому що адміністрація розглядала це як початок голодовки і застосовувала щодо нього дисциплінарні санкції. Не допомогли листи, спрямовані керівництву буддійської місії в Польщі. Ув'язнений поскаржився прокурору щодо надмірного втручання у його релігійні переконання. Клопотання було відхилено. Справа дійшла до Європейського суду з прав людини.

Однак не всі переконання Європейський суд розглядає як предмет захисту свободи думки, совісті і релігії. Так у справі «Прітті проти Сполученого Королівства»²⁵ суд зазначив, що «...не всі думки чи погляди являють собою переконання, які захищені пунктом 1 статті 9. Вимоги заявниці не становлять будь-якої форми сповідання релігії чи переконання в богослужінні, ученні, виконанні на практиці та дотриманні релігійних норм, як це зазначено в другому реченні першого пункту. Термін "practice" (виконання на практиці) не означає будь-яку дію, до якої спонукала або на яку впливає релігійна віра чи переконання».

Громадянка Сполученого Королівства Діана Прітті була важкохворою і помирала від хвороби, яка вражає м'язи і є невиліковною. Хвороба була у занедбаній стадії, все тіло хворої було паралізоване, очікувана тривалість життя була дуже незначна. Проте інтелект заявниці і спроможність приймати рішення не постраждали. З огляду на те, що на останній стадії ця хвороба

²² CASE OF SVYATO-MYKHAYLIVSKA PARAFIYA v. UKRAINE, Application no. 77703/01. 14 June 2007.

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-81067>

²³ CASE OF KOKKINAKIS v. GREECE, Application no. 14307/88. 25 May 1993. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57827>

²⁴ CASE OF JAKÓBSKI v. POLAND, Application no. 18429/06. 7 December 2010. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-102121>

²⁵ CASE OF PRETTY v. THE UNITED KINGDOM, Application no. 2346/02. 29 April 2002. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60448>

здавала страждань і приниження, заявниця бажала особисто проконтролювати, як і коли вона помре і позбутися цього страждання і приниження.

Відповідно до тогочасного англійського законодавства, якщо вчинення самогубства не вважалось злочином, то допомога іншої особи в цьому є дією, що підлягає кримінальному покаранню. Пані Прітті бажала дістати таку допомогу від свого чоловіка і гарантії, що він буде звільнений від судового переслідування. На це вона отримала відмову й оскарження цієї відмови були безуспішними.

Європейський суд з прав людини не побачив порушення свободи совісті та віросповідання у цій справі: «Тією мірою, якою погляди заявниці відбивають її прихильність до принципу особистої автономії, ця претензія є перефразованою скаргою, порушеною з посиланням на статтю 8. Суд дійшов висновку, що порушення статті 9 допущено не було».

Свобода думки, совісті і релігії означає не тільки вільно сповідувати релігію індивідуально або разом з іншими, а й свободу розповсюджувати свої погляди у спосіб, що не перешкоджає іншим реалізувати свої права.

У вже згадуваній справі «Коккінас проти Греції» головне питання, яке мав вирішити у цій справі Європейський суд, полягало в тому, чи вирок (4 місяці позбавлення волі) пану Коккінас, який є свідком Єгови і був обвинувачений у прозелітизмі²⁶, порушення його права на свободу думки, совісті і релігії.

2 березня 1986 року в будинку подружжя Кіріаккі, які сповідують православ'я, поліція заарештувала свідків Єгови пана і пані Коккінас, що вступили в дискусію з паном і пані Кіріаккі, ймовірно намагаючись завербувати їх до своєї віри. Пан Кіріаккі викликав поліцію. Після цього пан і пані Коккінас були обвинувачені у прозелітизмі, що є кримінальним правопорушенням, відповідно до законодавства Греції. В результаті судових тяжб було винесено виправдувальний вирок стосовно пані Коккінас, а щодо її чоловіка вирок було залишено в силі.

Європейський суд з прав людини зробив висновок, що визнання пана Коккінас винуватим не було викликано нагальною суспільною необхідністю і що була порушена його свобода совісті і релігії.

Однак не всі дії щодо розповсюдження своїх поглядів захищає стаття 9 Європейської конвенції. Так у справі «Ларіссіс та інші проти Греції»²⁷ у рішенні зазначено, що ця стаття «...не захищає прозелітизм, який не викликає довіри, такий як діяльність, що передбачає матеріальні або соціальні переваги, або здійснення, що зловживає тиском у цілях отримання згоди приєднатись до церкви».

Заявники були військовими офіцерами і належали до Церкви П'ятдесятників. Люди, щодо яких вони застосовували практику євангелізації, були їхніми підлеглими. Європейський суд підкреслив, що «... ієрархічні структури, що є однією із особливостей збройних сил, надають особливого відтінку усім аспектам відносин між військовослужбовцями, ускладнюючи для підлеглого відсіч старшому за званням або ухилення від зав'язаної останнім бесіди». Враховуючи також те, що застосовані владою заходи щодо заявників «...не були виключно суворими (заявників було засуджено на 5 та 13 місяців, але замінено штрафом і можливістю не відбувати покарання у разі, якщо протягом 3-х років ними не будуть здійснені нові злочини) і носили скоріше превентивний характер, аніж каральний...», Суд не погодився, що було порушено свободу думки, совісті і релігії.

Стандарти релігійної свободи не означає залишення поза критикою тих, хто виражає свої релігійні погляди і переконання. У справі «Інститут Отто-Премінгер проти Австрії»²⁸ проти

²⁶ Дії з вербування в інше вірування.

²⁷ CASE OF LARISSIS AND OTHERS v. GREECE, Application no. 140/1996/759/958–960. 24 February 1998. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58139>

²⁸ CASE OF OTTO-PREMIINGER-INSTITUT v. AUSTRIA, Application no. 13470/87. 20 September 1994. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57897>

керівника асоціації було заведено кримінальну справу за те, що вона намагалась влаштувати покази доступних широкій публіці фільмів Вернера Шрьотера «Любовний собор» і розмістила оголошення в інформаційному бюлетені, що був розісланий 2700 членам асоціації і містив елементи критики і висміювання Християнської церкви. В той же час суд зазначив, що «способи критики або заперечення релігійних вчень та переконань можуть мати наслідком відповідальність держави, якщо вона не забезпечує спокійного користування правом, гарантованим статтею 9, усім, хто дотримується цих вчень і переконань».

Свобода думки, совісті і релігії не заперечує можливості державного контролю за релігійними рухами. «Суд визнає, що держави мають право перевіряти, чи не здійснює певний рух або асоціація під виглядом досягнення власних релігійних цілей шкідливу для населення діяльність», зазначено у рішенні у справі «Маноуссакіс та інші проти Греції»²⁹. Однак не може бути явного домінування однієї релігії. Так у цій справі Суд визнав порушення релігійної свободи, оскільки владою Греції була на рівні законодавства закріплена вимога до всіх релігійних організацій погоджувати свою діяльність з панівною у країні православною церквою.

Українські правозахисники зазначають³⁰, що наша держава «вигідно вирізняється з-поміж країн пострадянського простору, забезпечуючи базовий рівень релігійної свободи». Однак «...за відсутності чітких правових гарантій релігійної свободи ситуація залишається хисткою та непередбачуваною й значно залежить від державної політики».

²⁹ CASE OF MANOUSSAKIS AND OTHERS v. GREECE, Application no. 18748/91. 26 September 1996.
[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58071#{%22itemid%22:\[%22001-58071%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58071#{%22itemid%22:[%22001-58071%22]})

³⁰ Права людини в Україні 2012. Доповіді правозахисних організацій: <http://helsinki.org.ua/index.php?r=1.4.1.9>